

Опубліковано: Педагогічна і психологічна науки в Україні : зб. наук. праць : в 5 т. – Т. 2 : Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. – К.: Пед. думка, 2012. – С. 93–104

УДК 316.64

Васютинський В.О.

завідувач лабораторії психології мас і спільнот

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України

професор, доктор психологічних наук

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ «КУЛЬТУРИ БІДНОСТІ» У СВІДОМОСТІ ТА ПОВЕДІНЦІ УКРАЇНЦІВ

Результати опитування 2100 респондентів дали підстави охарактеризувати прояви «культури бідності» у свідомості та поведінці українців. Загалом виявлені особливості збігаються з традиційними ознаками «культури бідності». За своєрідні можна вважати використання освіти і політико-ідеологічної сфери як простору для психологічних компенсацій.

Ключові слова: культура бідності, ціннісні орієнтації, задоволеність із життя, зарадна поведінка, компенсаторна поведінка.

Психологічні проблеми осіб і груп із низьким рівнем матеріального добробуту найповніше досліджуються в контексті запропонованої О. Льюїсом категорії «культура бідності». Убогі верстви населення виробляють власні, відмінні від узвичаєних постави, цінності, моделі поведінки. «Культура бідності» – це стиль життя, реакція бідних на їхнє маргінальне становище в суспільстві [3; 5; 7]. Бідність набуває характеру фатальної сили, що невідворотно тяжіє над особою і соціальною групою.

Серед рис, якими традиційно наділяються незаможні громадяни, найчастіше називаються безпорадність, почуття безсилля, брак контролю над своїм життям, залежність, постійне очікування на допомогу, низька

самооцінка, приниженість, пасивність (зокрема щодо пошуку роботи), низький рівень організації, брак соціальної мобільності [2; 4; 6; 9].

V. Murali і F. Oyebode характеризують бідність як чинник, що несприятливо впливає на стан здоров'я, зумовлює посиленій розвиток емоційних, поведінкових та психічних розладів. Водночас бідність – не лише детермінанта, а й наслідок поганого здоров'я [8].

Убогість пов'язується із зниженням працездатності, низькою трудовою вмотивованістю, браком стимулів до постійної професійної діяльності [2; 6].

До ознак бідності зараховують і низьку професійно-освітню підготовку [4; 8]. Про утруднення бідним доступу до освіти пише A. Ratecka, за головну причину чого вважаючи непристосованість дітей із маргінальних середовищ до вимог публічних шкіл [9]. H. Domascki підкреслює, що для представників underclass школа не є осередком соціалізації, її не трактують як вікно у світ, освіта не стає капіталом для будування майбутнього [6].

Бідних не цікавить майбутнє. Їхній часовий горизонт обмежується найближчими днями, життям із дня на день. Їм бракує часової перспективи, вони нездатні планувати майбутнє, не бачать перспектив на здобуття успіху, не прагнуть змінити своє становище, не борються за власну долю [2; 4; 6; 9].

Бідні не поділяють суспільних норм і цінностей, через що легко й швидко маргіналізуються [2; 9].

Важливою обставиною виникнення й поширення бідності в сучасному постсоціалістичному суспільстві є поєднання бідності «старої» (зумовленої колишньою «рівністю в бідності») і «нової» (спричиненої нерівністю «дикого» капіталізму). За H. Дембицькою, економічна соціалізація в умовах трансформації суспільства детермінується, з одного боку, підсвідомим засвоєнням архетипів старого суспільства, а з другого – новим суб'єктивним життєвим простором, новими прагненнями, інтересами, цінностями [1].

Істотним чинником самовизначення за параметрами бідності-багатства є вік. Традиційно вважають, що бідність частіше притаманна молоді (т. зв. ювенілізація бідності [6]). Проте в сучасному українському суспільстві через

бідність частіше потерпають представники старшого покоління, які не лише зазнали матеріальних утрат, а й переживають ціннісно-орієнтаційну та інструментальну депривацію.

Бідність і «культура бідності» успадковуються: діти переймають життєві позиції та ситуації своїх батьків. Відповідні норми поведінки, стиль і спосіб життя передаються з покоління в покоління [3; 5-7; 9].

Про фемінізацію бідності, яка зачіпає жінок різного сімейного та професійного статусу, пише S. Jodzicki. З одного боку, жінки борються з убогістю (але виявляються своєрідними «менеджерами бідності»), а з другого – наражаються на насильство в сім'ї та поза нею [7].

Мета статті полягає у висвітленні як типових, так і своєрідних особливостей «культури бідності» у свідомості й поведінці українських респондентів із різним рівнем матеріального добробуту, визначених на основі узагальнення даних масштабного емпіричного дослідження.

Наприкінці березня – початку квітня 2011 р. було опитано мешканців шістьох великих міст України – Києва, Львова, Харкова, Донецька, Одеси та Севастополя, по 350 осіб у кожному, усього – 2100 респондентів. Вибірку структуровано за ознаками віку і статі: чоловіки склали 46,2%, жінки – 53,8, молодь (від 18 до 29 років) – 23,4, особи середнього віку (від 30 до 49 років) – 38,9, представники старшого покоління (50 років і більше) – 37,7%.

Анкету, що пропонувалася в дослідженні, було підготовано в україномовному (для респондентів Києва і Львова) та російськомовному (для решти міст) варіантах. Вона містила запитання або твердження про особисте життя, ступінь задоволеності потреб, соціальний статус, стосунки з оточенням, ціннісні орієнтації, мовні уподобання респондентів тощо.

Для оцінки матеріального становища респондентів їм було запропоновано визначити середній рівень доходу на одного члена сім'ї в межах до 1 тис. грн. (таких було названо «малозабезпеченими»), від 1 до 2 тис. грн. («середньо забезпечені») і понад 2 тис. грн. («забезпечені»). Припускалося, що особливості цих трьох груп респондентів відображають

соціально-психологічний зміст свідомості та поведінки представників відповідних соціально-економічних категорій населення, зокрема носіїв «культури бідності».

Задоволеність із життя виявилася пов'язаною з матеріальним становищем респондентів: серед найбільш задоволених про брак матеріального добробуту заявили 24,9%, а серед найбільш незадоволених ця частка становила 76,9. Із судженням «В основному моє життя складається благополучно» матеріально «забезпечені» погоджувалися частіше (72,6), ніж «середньо-» (55,8) та «малозабезпечені» (37,4%).

Отже, стан матеріальної забезпеченості значуще зумовлює загальний рівень задоволеності громадян із життя. Належить, проте, зазначити, що частина респондентів схильна перебільшувати свої матеріальні проблеми, виразніше акцентуючи їх у випадку прямих та однозначних оцінок. Натомість за непрямой рефлексії матеріального становища оцінки виявляються менш розпачливими.

Загалом на брак здоров'я значуще частіше нарікали «малозабезпечені» респонденти (44,2%) порівняно із «середньозабезпеченими» (33,7) та «забезпеченими» (25,4%).

Проте на такі співвідношення істотно вплинув віковий чинник, оскільки серед осіб літнього віку вищою є частка і нездорових, і незаможних. У середній та, особливо, старшій вікових групах позитивний зв'язок між майновим станом і станом здоров'я з віком стає чіткішим. А ось серед молоді брак здоров'я частіше констатується з підвищенням рівня матеріального забезпечення. Заможна молодь чи то уважніше ставиться до свого здоров'я, чи то більше наражає його на випробування інтенсивною працею.

Визначаючи свій *соціальний статус*, найнижчий і низький приписали собі 59,1% «малозабезпечених», середній – 37,3, високий і найвищий – 3,6. Серед «середньозабезпечених» цей розподіл склав, відповідно, 34,8, 59,8 та 5,4, а серед «забезпечених» – 17,4, 63,8 та 18,8%.

Виразна позитивна кореляція спостерігається між рівнем задоволеності із життя і соціальним статусом: що вищим є цей рівень, то вище оцінюється своє місце в соціальній ієрархії, і навпаки.

Найпоширенішим варіантом співвідношення оцінок задоволеності із життя і соціального статусу виявився такий, коли вища від середньої задоволеність із життя поєднується із середнім соціальним статусом. Водночас розташування себе на середньому ступені суспільної ієрархії сприяє позитивній оцінці свого життєвого становища.

Із поліпшенням матеріального становища самооцінка соціального статусу зростає в обох статевих групах, але в чоловіків ця залежність є виразнішою, ніж у жінок.

Відповіді про *почуття стосовно теперішнього історичного періоду* розподілилися досить логічно: «забезпечені» респонденти відносно частіше відзначали інтерес (29,3%), ніж «середньо-» (24,5) та «малозабезпечені» (18,0). Натомість негативні почуття показали обернене відношення: гнів (18,6, 19,4 і 27,4), страх (16,2, 18,7 і 25,5) та горе (5,7, 8,9 і 9,1%, відповідно).

У сфері почуттів доволі виразними виявилися відмінності між статевими та віковими групами респондентів. Так, чоловіки значуще частіше порівняно із жінками вибирали інтерес та огиду, натомість жінкам більш властивими виявилися страх і сором.

«Малозабезпечені» і чоловіки, і жінки схильні відчувати порівняно менше інтересу та більше огиди. Із зростанням матеріальної забезпеченості ці співвідношення міняються на протилежні в жінок, а серед чоловіків така сама зміна виразніше стосується осіб із середнім матеріальним статусом, чії почуття є назагал позитивнішими: сильніший інтерес та менша огида.

Майновий чинник вплинув на розподіл оцінок зневаги і подиву в середній віковій групі: зневагу найменше відчують «середньозабезпечені», найбільше – «малозабезпечені», а «забезпечені» займають проміжне становище. Подив менше переживають «малозабезпечені» порівняно із «середньозабезпеченими» та «забезпеченими». Очевидно, для осіб

середнього віку переживання певних почуттів та відповідна рефлексія виявилися найбільш показовими у визначенні їхньої життєвої позиції.

Відносно більшою мірою порівняно з ровесниками схильні переживати провину «малозабезпечена» молодь та «середньозабезпечені» літні люди. А найнижчий рівень переживання провину має «забезпечена» молодь.

Ще одна почуттєва залежність проявилася в тому, що низький матеріальний рівень сильніше спонукає громадян удаватися до емоційно насичених протестних оцінок.

Готовність *давати собі раду* в складних життєвих ситуаціях виявила, принаймні на словах, переважна більшість респондентів у всіх трьох групах, проте відносно вищою вона є серед «забезпечених», а нижчою – серед «малозабезпечених». За здатністю справлятися із складними ситуаціями та зараджувати собі в житті відмінності між респондентами з різним рівнем матеріальної забезпеченості виявилися прозорими й традиційними: заможні діють назагал ефективніше, а незаможні мають із цим виразніші проблеми.

Так, із висловом «Я намагаюся знайти вихід із будь-якого становища» погодились 80,3% «малозабезпечених» респондентів, 89,0 – «середньозабезпечених» та 93,9 – «забезпечених». А частка згодних із протилежним за змістом судженням «Звичайно мені простіше почекати, поки проблема розв'яжеться сама собою» склала, відповідно, 20,5, 13,8 та 12,3%.

Отже, респонденти виявляють прагнення почуватися зарадними, спроможними та ефективними, удаючись задля цього навіть до певного «самообману». Виходить, що причини описаної вище проблемності їхнього матеріального становища криються нібито не в них самих (вони-бо покладаються на себе і дають собі раду), а містяться десь поза ними.

Готовність розраховувати на себе втілює *інтернальні* постави респондентів, що виразно притаманніші «забезпеченим» (73,9%), меншою мірою їх виявляють «середньозабезпечені» (63,6) і ще менше – «малозабезпечені» (54,3%). Натомість «малозабезпечені» покладаються на Бога частіше (38,9), ніж «середньозабезпечені» (26,3) або «забезпечені»

(19,0%). Отже, такий варіант *екстернальної* поведінки корелює з відносно гіршим матеріальним становищем.

Ще один варіант сподівань – на допомогу друзів, який відображає екстернальне спрямування мотивації поведінки, мав би бути виразнішим у групі «малозабезпечених». Проте виявилось, що вони найменше розраховують на друзів, а найбільше до цього схильні «забезпечені».

Виходить, що матеріальна забезпеченість може позитивно корелювати й з екстернальною позицією особи, а психологічна перевага полягає, мабуть, у виборі адекватної тій чи тій ситуації поведінки.

Має місце виразна позитивна кореляція між *освітою* і матеріальною забезпеченістю: вищий рівень освіти зумовлює краще матеріальне становище

Проте суб'єктивно важливішою є власна оцінка своєї освіченості. Оцінюючи вислів «Я почуваюся цілком освіченою людиною», про свою достатню освіченість повідомили 67,3% «забезпечених» респондентів, 59,7 – «середньозабезпечених» та 54,1% – «малозабезпечених». Порівняно з об'єктивно зазначеним рівнем освіти тут відмінності між представниками різних груп, виділених за матеріальною забезпеченістю, виявилися набагато меншими (хоча також цілком значущими). Можна гадати, що суб'єктивна оцінка власної освіченості компенсує і маскує можливий психологічний дискомфорт через недостатній рівень освіти як такої.

Дещо несподіваним виявилися оцінки групи «середньозабезпечених»: зі змістом вислову «Освіта є основою успішної кар'єри» вони погодилися найменше порівняно з обома іншими групами (а найпозитивніше цей вислів оцінили «забезпечені»).

Визначаючи найбільш ефективні *методи залучення громадян до громадського життя*, респонденти загалом виразніше орієнтуються на активні методи, прихильність до яких зростає з рівнем матеріальної забезпеченості. Незабезпечені готові займати відносно пасивнішу позицію.

Зокрема, із поліпшенням матеріального становища підвищується й оцінка участі в суспільно корисних справах (від 47,1% в «малозабезпечених»

до 50,9 в «середньозабезпечених» і 58,5 в «забезпечених») та психологічних тренінгах (5,9, 9,3 і 11,4, відповідно), але знижується значення інформування про результати соціологічних опитувань (39,5, 35,7 і 30,8%). Натомість рівень матеріальної забезпеченості мало впливає на зміну оцінок участі в гучних громадських акціях, прихованого маніпуляторного впливу та індивідуальної психотерапії.

Цікавими є особливості «середньозабезпечених» респондентів. Так, чоловіки із цієї групи виявляють відносно діяльніше ставлення до громадського життя. Водночас дещо дивує їхня менша прихильність до освіти як засобу здобуття кар'єри порівняно з «малозабезпеченими» та, особливо, «забезпеченими». Можливо, «середньозабезпечені» дещо більше дбають про конкретні практичні дії, ніж про власне освіту або кар'єру – що також є втіленням більш діяльної позиції.

Інформування про результати соціологічних опитувань виявилось найважливішим для молоді із середнім достатком порівняно з менш і більш забезпеченими ровесниками. А серед літніх осіб значення такого інформування стабільно знижується із зростанням рівня забезпеченості.

В оцінці психотерапії проявилися інакші тенденції. Серед молоді вона має найбільше значення для «малозабезпечених» і стає менш привабливою із зростанням добробуту. Навпаки, у старшій віковій групі значення психотерапії зростає в протилежному напрямі.

Висловлюючись із приводу незадоволених потреб, на недостатню солідарність громадян звернули увагу 11,6% «забезпечених» респондентів, 8,5 – «середньозабезпечених» та 6,8 – «малозабезпечених». Гордості за свій народ бракує, відповідно, 16,6, 12,9 та 10,9% представників названих груп.

Такі показники є свідченням відносно більшого значення *громадянських цінностей* для заможних громадян порівняно з незаможними. Перші виразніше дбають про цінності колективного життя, а другі – про досягнення індивідуального добробуту.

Відмінності в преферуванні *ідеологічних цінностей* між групами респондентів, виділеними за рівнем матеріального добробуту, найвиразніше втілилися в оцінці висловів «Подолання кризи можливе тільки під керівництвом комуністів, здатних мислити і діяти по-сучасному» та «Усі вони однаково „добрі” – і Ющенко, і Янукович, і Тимошенко, усі дбають лише про власні інтереси».

Позитивну оцінку комуністам частіше давали «малозабезпечені» – 21,7% – проти 13,0 серед «середньо забезпечених» і 7,4 серед «забезпечених». Водночас «малозабезпечені» (77,1) та «середньозабезпечені» (76,7) сильніше виявили недиференційовано критичне ставлення до всіх політиків, ніж «забезпечені» (70,3%).

За сукупністю інших оцінок (зокрема висловів «Радянська ідеологія розбестила наших людей» та «Потрібно якнайшвидше провести референдум і відновити союз братніх радянських народів») з'ясовано, що «середньозабезпечені» найбільш критично оцінюють радянське минуле.

Виявлені співвідношення відображають тісне переплетіння матеріальних, вікових та ідеологічних чинників. Політико-ідеологічні позиції респондентів розташовуються в просторі між двома полярними групами: з одного боку – матеріально забезпечена (бодай відносно) та різною мірою права за ідеологічними поглядами молодь, а з другого – особи літнього віку, що перебувають у матеріальній скруті і тяжіють до лівих переконань.

Значущі залежності між матеріальним становищем та *етнокультурними цінностями* громадян вочевидь мають місце, але є вельми неоднозначними та опосередковуються багатьма іншими чинниками, насамперед регіональними. Належить радше вести мову про потенційну привабливість етнокультурних (насамперед мовних) уподобань як сфери, де можуть концентруватися і «розряджатися» напруження, спричинені, зокрема, матеріальними проблемами.

Так, із висловом «У незалежній Україні державною може бути тільки одна мова – українська» загалом погодилися 42,5% опитаних, але в Києві та

Львові згодні склали 78,0, а в чотирьох південно-східних містах – лише 20,1. В оцінці протилежного за змістом вислову «У Конституції слід надати статус державної двом мовам – українській і російській» відповідні показники становили 53,2, 17,4 та 74,0%.

Коли ж простежити відмінності між представниками різних матеріальних груп окремо по регіонах, то виявиться, що найменш забезпеченим у Києві та Львові притаманна відносно найбільша прихильність до української мови, тоді як на півдні й сході, навпаки, – до російської. Виходить, що незаможність спонукає громадян до поляризації поглядів у мовному питанні.

Спостерігається різниця в межах вікових груп: серед молоді та осіб середнього віку найприхильнішими до української мови є особи із середнім рівнем матеріального достатку, а в старшій групі – із найвищим. Серед останніх, проте, виявилось чимало таких, хто заявив, що української мови є забагато, як і серед «забезпечених» молодих респондентів.

Із підвищенням рівня матеріальної забезпеченості знижується прихильність до російського патріотизму, виразніше – серед чоловіків.

Узагальнення описаних даних дає підстави зробити *висновки* про те, що соціально-психологічні ознаки «культури бідності» як якісної характеристики свідомості та поведінки українців є доволі типовими і проявляються в: низькому рівні задоволеності із життя, наріканнях на погане здоров'я, низькій оцінці свого соціального статусу, переживанні негативних почуттів, недостатній життєвій зарадності, переважанні екстернальних постав над інтернальними, слабкому інтересі до громадянських цінностей та громадської активності, недооцінці значення освіти.

Істотна своєрідність «культури бідності» українців простежується у використанні освіти, професійної та політико-ідеологічної сфер як простору реалізації компенсаторної поведінки. В освіті та професійній діяльності цінуються зовнішньо-декоративні атрибути, за допомогою яких маскується власна неспроможність. У політико-ідеологічній сфері втілюються протестні

настрої, що зосереджуються навколо наявних проблем, але переживаються та виявляються заакцентовано, перебільшено, завдяки чому відвертають увагу від особистих вад і комплексів.

Список використаних джерел

1. Дембицька Н. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Н. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – № 2 (28). – С. 49–59; № 3 (29). – С. 53–67.
2. Кормич Л. І. Державна соціальна політика та майнове розшарування в Україні / Л. І. Кормич, Е. А. Гансова // http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_17/Gansova,Kormich.doc.
3. Сычева В.С. Бедность и ее измерение / В.С. Сычева // Социология: методология, методы и математическое моделирование. – 2002. – № 14. – С. 176–188.
4. Хомра О. У. Бідність в Україні: оцінки, наслідки, специфіка характеристик в монофункціональних містах / О. У. Хомра // Матер. III міжнар. конф. «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні», 2005 // <http://www.edportal.org.ua/books/conference.2005/Khomra.pdf>.
5. Ярошенко С. С. Синдром бедности / С. С. Ярошенко // Социологический журнал. – 1994. – № 2 // <http://www.socjournal.ru/article/57>.
6. Domański H. Ubóstwo w społeczeństwach postkomunistycznych / H. Domański // www.cebi.pl/texty/maj03.doc.
7. Łodziński S. Bieda, wykluczenie i marginalizacja społeczna / S. Łodziński // <http://www.ppt2txt.com/r/9219b1b0/>.
8. Murali V. Бедность, социальное неравенство и психическое здоровье / V. Murali, F. Oyebode // Обзор современной психиатрии. – 2004. – Вып. 23 // <http://www.psyobsor.org/1998/23/2-1.php>.

9. Ratecka A. Wykluczeni, zmarginalizowani, biedni – czy istnieje polska underclass? / A. Ratecka // <http://krytyka.org/index.php/artykuly-naukowe/rone/280>.

Вадим Васютинский. Социально-психологические признаки «культуры бедности» в сознании и поведении украинцев.

Результаты опроса 2100 респондентов дали основания охарактеризовать проявления «культуры бедности» в сознании и поведении украинцев. В целом обнаруженные особенности совпадают с признаками «культуры бедности», утвердившимися в научном контексте. Своеобразными можно считать использование образования и политико-идеологической сферы в качестве пространства для психологических компенсаций.

Ключевые слова: культура бедности, ценностные ориентации, удовлетворенность жизнью, совладающее поведение, компенсаторное поведение.

Vadym Vasiutynskyi. Social and psychological features of culture of poverty in the Ukrainians' consciousness and behavior.

The results of polling 2100 respondents allowed to characterize the manifestations of culture of poverty in the Ukrainians' consciousness and behavior. Generally, the discovered peculiarities coincided with the traditional features of culture of poverty. Using educational, political and ideological spheres as a space for psychological compensations might be considered as a specific.

Key words: culture of poverty, value orientations, life satisfaction, coping behavior, compensative behavior.